VIKIPEEDIA

Tuvalu keel

See artikkel ootab keeletoimetamist.
Kui oskad, siis palun aita artiklit keeleliselt parandada (https://et.wikipedia.org/w/index.php?title=Tuvalu_keel&action=edit). (Kuidas ja millal see märkus eemaldada?)

See artikkel vajab toimetamist. *(November 2013)*
Palun aita artiklit toimetada (https://et.wikipedia.org/w/index.php?title=Tuvalu_keel&action=edit). (Kuidas ja millal see märkus eemaldada?)

Tuvalu keel (tuvalu keeles *te nganana a te tuvalu*) on Austroneesia hõimkonda Polüneesia keelte hulka kuuluv keel.[1]

Tuvalu keel **(*te nganana a te tuvalu*)**	
Kõneldakse	Tuvalus, Austraalias, Uus-Meremaal, Fidžil
Kokku kõnelejaid	13 080 (1998)[1]
Keelesugulus	Austroneesia hõimkond Malai-Polüneesia keeled Kesk-Ida-Austroneesia keelkond Kaug-Okeaania keeled Polüneesia keeled **tuvalu keel**
Ametlik staatus	
Ametlik keel	Tuvalu
Keelekoodid	
ISO 639-3	tvl

Sisukord

Keelest üldiselt
- Keelkond
- Keele ajalugu
- Keele olevik ja tulevik

Fonoloogia ja foneetika
- Hääldus

Morfosüntaks
- Artikkel
- Pronoomen
- Verb ja adjektiiv
- Konjunktsioon
- Sõnajärg
- Afiks
- Komparatsioon

Mitmesugust
- Eufoonia
- Numbrid
- Keelenäited

Viited

Keelest üldiselt

Keelkond

Nagu kõik Polüneesia keeled, pärineb ka tuvalu keel Polüneesia algkeelest, mida esivanemad umbes 2000 aastat tagasi olevat kõnelnud.[2] Austroneesia hõimkonda kuulub väga palju väikese kõnelejate arvuga keeli, kuid levinumatel on seevastu üle kümne miljoni kõneleja. Näiteks maailmas räägitavuselt kaheksandal kohal asuvat malai keelt räägib hinnanguliselt 180 miljonit inimest. Peamiselt Vaikse ookeani piirkonnas ja Kagu-Aasias räägitavatel keeltel on kokku ligikaudu 385 miljonit kõnelejat.[3]

Keele ajalugu

Tuvalu keelt kõneleb 2000. aasta andmetel kokku umbes 9000 inimest Tuvalu riigi üheksal saarel.[4] Igal saarel räägitakse eri tuvalu murret, kuid arusaamist üksteisest vähe erinevad murded ei raskenda. Kasvamas on tuvalukeelsed kogukonnad Fidžil, Uus-Meremaal ja Austraalias. Genealoogilisi sarnasusi on paljude teiste Polüneesia keeltega, kõige rohkem aga on tuvalu keelt mõjutanud samoa keel, kust on laenatud ka suur osa praegu kasutusel olevast sõnavarast. Sarnasusel arvatakse olevat ka selge põhjus: samoa keel oli 19.–20. sajandi jooksul tee Tuvalusse leidnud kristlike misjonäride asjaajamiskeel. Tuvalu keelele on avaldanud märkimisväärset mõju ka Mikroneesia keelte hulka kuuluv kiribati keel.[5]

Keele olevik ja tulevik

Tuvalu rahvuskeelel on Tuvalus institutsionaalne staatus,[1] kuigi inglise keele mõju globaliseeruva maailma survel kasvab pidevalt. Tuvalu riigi kirjasõnatraditsioon on alaarenenud seisus, tõlgitud on piibel. Keele ortograafiastandardit pole välja arendatud, vaitupu ja funafuti dialektid on aga 20. sajandi esimesest poolest saadik saarestikul prevaleerinud ning valdavalt peetaksegi neid kaht dialekti koos tuvalu keele normiks. Tuvalu keel kasutab ladina tähestikku. Keelel pole oma sõnaraamatut ning kui inglise keelest laenamine jätkub samas tempos, võib keelt tulevikus ohustada pidžinkeele staatus.[5]

Fonoloogia ja foneetika

Tuvalu keeles on viis vokaali (/i/, /e/, /a/, /o/, /u/) ja sõltuvalt murdest kas kümme või üksteist konsonanti (/p/, /t/, /k/, /m/, /n/, /f/, /v/, /s/, /h/, /l/ ja /ŋ/). Eranditeta lõpeb iga sõna tuvalu keeles vokaaliga. Rõhk on alati sõna eelviimasel silbil, välja arvatud juhul kui sõna lõpus on pikk vokaal. Foneem /ŋ/ kirjutatakse kui ⟨g⟩, mõnes dialektis ka kui ⟨ng⟩. Tuvalu keeles ei esine diftongi, seega artikuleeritakse iga vokaal eraldi välja. Näiteks sõna *taeao* (homme) hääldame [ta-eh-ah-o(r)], justnagu koosneks sõna neljast eri silbist.[2] Sageli võib kas lühike või pikk konsonant sõna algul tähendust täiesti muuta, näiteks *nofo* (istun) ja *nnofo* (istume) või *mmala* (üleküpsenud) ja *mala* (katk).[6] Vokaali pikkus eristab sageli nii tähendust kui nuumerust. Samuti pikendatakse vokaali millegi rõhutamisel.[5]

Hääldus

Foneeme /f/ ja /v/ hääldatakse õigesti, kui viiakse alahuul õrnalt kokku ülahuule, mitte ülemiste hammastega. Foneem /s/ hääldub pigem eesti keele /š/ sarnaselt. Foneemi /t/ loomuliku kõla saavutamiseks tuleks kurgulage puudutada terve keelepinnaga, mitte ainult keeletipuga, ⟨ng⟩ ehk ⟨ŋ⟩ hääldub nagu meie foneemide /n/ ja /g/ kooslus, näiteks sõnas ⟨king⟩.[2] Ülejäänud foneemid hääldavad eesti keele foneemide sarnaselt.

Sageli välditakse reduplikatiivse silbi artikuleerimist ja tehakse reduplikatiivsele silbile eelneva silbi konsonandi kohal väike paus ja hääldatakse see seejärel jõulisemalt välja. Näiteks sõna *fakakai* (küla) hääldatakse kui [fakai], aga foneemi /k/ hääldusel tehtud pausile järgneb järelejäänud sõnaosa intensiivsem artikulatsioon.[2]

Morfosüntaks

Fusioonitüübilt on tuvalu keel segatüüpi keel. Esineb nii muutumatuid sõnu kui aglutineeruvaid morfeeme. Pöörde- ja käändelõppude ning muude grammatiliste funktsioonide rolli täidavad adpositsioonid, vahel ka afiksid.[6]

Noomenite pluurali markeerimiseks kasutatakse reduplikatsiooni ja/või pikendatakse vokaali, nt *fafine* (naine) ja *faafinee* (naised) või *tangata* (mees) ja *taangata* (mehed). Nuumeruse määrab sageli ka noomenit saatva sõna muutumine, nt *tona vae* (tema jalg) ja *ona vae* (tema jalad). Reduplikatsiooni, harva ka afikseid, kasutatakse veel tegevuse korduvuse näitamiseks, augmentatiivi-deminutiivi, passiivikonstruktsioonide, aga ka hoopis uue tähendusega sõnade moodustamiseks.[6] Tuvalu keel kasutab pluurali ja singulari eristamiseks kolmendsüsteemi singular-duaal-pluural.[4][7] Tuvalu keeles puudub morfoloogiline muutekategooria SUGU, kuigi eri soost olendite tähistamiseks on kasutusel ka eri sõnad, nt *tamatangata* (poeg) ja *tamafine* (tütar).[2]

Morfoloogiliselt imperatiiv singularis ja pluuralis ei eristu: *tuku ki a ia* (anna see talle!), *tuku ki loto i te fale* (paigutage see majja!).[4][7]

Artikkel

Singulariartiklid on *te*, *se*, *a* ning pluuraliartiklid *ni*, *ne*, *a*. *Te* on justkui võrdväärne inglise keele *the*’ga ning *se* samane inglise keele *a* ja *an*’iga. Artiklit *a* kasutatakse inimeste nimede ja personaalpronoomenite ees, eriti kui ta järgneb prepositsioonile *ki*, millel on ühiseid jooni inglise keele *to*’ga (väljendab liikumist millegi või kellegi poole, eesmärgipärasust). *Ni* ja *ne* on võrreldavad meie sõnaga *mõned* ja pluuraliartikkel *a* on artikli *te* pluurali vorm.[2]

Kuigi artiklit *se* võib võrrelda inglise keele *a* ja *an*’iga, pole suhe alati nii üksühene. Konkreetsed nüansid tulevat põhjaliku tuvalu keele käsiraamatu koostaja Donald Gilbert Kennedy arvates ilmsiks vaid tuvalu keele kontekstis viibides. Suurel enamikul juhtudest aga kasutatakse indefiniitset artiklit siis, kui kõnealune pole retsipiendile teada.[2]

Pronoomen

Vastupidiselt eesti keelele, mis võimaldab kontrasteerida ainult kaht eri kaugust või tuntuse astet (nt *siin* ja *seal* või *see* ja *too*), on tuvalu keeles kasutusel ternaarne demonstratiivpronoomeni jaotus.[4][7] Demonstratiivpronoomenid on homonüümsed relatiivpronoomenitega.[4] Personaal- ja possessiivpronoomenid on kirjakuju poolest üksteise sarnased ning jagunevad esimese isiku puhul inklusiivseiks ja eksklusiivseiks.[2][4][7]

KES?	Ainsus	Kaksus	Mitmus
I isik, inklusiivne (mina, meie)	*au*, *aku*	*taaua*	*taatou*
I isik, eksklusiivne	–	*maaua*	*maatou*
II isik (sina, teie)	*koe*	*koulua*	*koulou*
III isik (tema, nemad)	*a ia, ia*	*laaua*	*laatou*

KELLE OMA?	Ainsus	Kaksus	Mitmus
I isik, inklusiivne (minu, meie)	*aku*, *taku*	*te ta*, *ta*	*te tou,* tou
I isik, eksklusiivne	–	*te ma*, *ma*	*te motou*, *motou*
II isik (sinu, teie)	*tau*, *au*	*te lu*, *lu*	*te otou*, *otou*
III isik (tema, nende)	*tana*, *ana*	*te la*, *la*	*te lotou*, *olotou*

Pronoomeneid ei kasutata viitamaks elutuile esemeile.[2]

Verb ja adjektiiv

Adjektiivid tuvalu keeles on ühtlasi ka verbid ja need adjektiivid, mis pole verbid, pole adjektiivid selle sõnaliigi ranges mõttes,[8] nt *te fale vaka* (kanuumaja), kus "kanuu" pole adjektiiv tema tüüpilises tähenduses, kuigi "kanuumaja" võiks vastata küsimusele "missugune maja?". Keeles on palju olekut kirjeldavaid verbe, mis inglise keelde tõlkides oleksid hoopis adjektiivid.[2] Vahe verbi ja adjektiivi vahel võib ilmneda siis, kui verb või aspekt on markeeritud, vastasel juhul aitab kontekst.

Adjektiiv väljendab artikli *te* abil omadusenime, nt *vave* (kiire) ja *te vave* (kiirus). Adverbid moodustatakse prefiksi *faka-* lisamisel adjektiivile, nt *lelei* (hea) ja *fakalelei* (hästi) või *atamai* (vilunud) ja *fakaatamai* (vilunult).[2] Verbist/adjektiivist võib kergesti teha noomeni, lisades sufiksi -*ga*.[6]

Konjunktsioon

Konjunktsioonil *ja* on tuvalu keeles verbide, noomenite ja numeraalide ühendamisel erinev vaste: *kave ki tena fale kae tuku ki te ia* (vii see tema majja ja anna see talle!), *angafulu ma lima* (kümme ja viis ehk viisteist), *aumai te takafi mo te alunga* (too (mulle) matt ja padi!).[2]

Sõnajärg

Tuvalu keele sõnajärjes pole kokkuleppele jõutud. The World Atlas of Language Structures väidab Niko Besnier' raamatule *Tuvaluan: A Polynesian Language of the Central Pacific* tuginedes, et keel kasutab OVS-sõnajärge.[4][7] Besnier' andmed näitavad, et OVS-sõnajärg on statistiliselt küll prevaleeriv, kuid praktiliselt on keeles sõnajärg vaba.[4] Mitmed teadlased on keele sõnajärjeks pidanud ka SVO- või VSO-sõnajärge.[5][6][9] Tuvalu keel on maailmas unikaalne keel, kuna kasutab ühena vähestest OV-sõnajärje juures suurel hulgal prepositsioone.

Kuuluvust väljendab eesti keelele vastupidine sõnajärg (mitte *arsti sinised prillid*, vaid *prillid sinised arsti*). Adjektiiv, adverb ja demonstratiivpronoomen järgnevad alati noomenile.[4][7] Küsisõna *kas?* keeles puudub. Küsilause moodustub sõna algusest lõppu tõusva intonatsiooni abil.[2] Muude küsisõnade asukoht lauses sõltub praktiseeritavast sõnajärjest. OVS-sõnajärje puhul: kui küsida *keda sa lõid?*, oleks *keda* lause alguses (sest on siin sihitis ehk objekt ehk patsient); kui küsida *kes teda lõi?*, oleks *kes* lause lõpus (sest on siin alus ehk subjekt ehk kogeja).[4][7]

Afiks

Tuvalu keeles on mõningail afikseil oluline grammatiline ja/või semantiline roll:

- **(a)** distributiivne prefiks *taki-*, nt *tolu* (kolm) ja *takitolu* (kõik kolm) või *tasi* (üks) ja *takitasi* (igaüks);
- **(b)** kausatiivne verbiloomeprefiks *faka-*, nt *oti* (lõpetatud, valmis) ja *o fakaoti* (lõpetama) või *mau* (parandatud, korras) ja *o fakamau* (parandama);
- **(c)** prefiksil *faka-* on veel teinegi roll: adjektiivile liitudes muutub sõna viisi- või seisundimäärsõnaks, nt *vave* (kiire) ja *fakavave* (kiiresti);
- **(d)** kuigi passiivi geenus on keelest peaaegu kadunud, võib seda väljendada verbi aktiivsele vormile liituvate sufiksitega *-ia*, *-tia*, *-sia*;
- **(e)** sufiks *-ngofie* implitseerib millegi headust, meeldivust, kergust, nt *te mata* (nägu) ja *matangofie* (ilus) või *o maua* (saama) ja *mauangofie* (kergesti saavutatav, kerge omistada);
- **(f)** sufiks *-ngata* implitseerib millegi halbust, ebameeldivust, ränkust, nt *o fai* (tegema, valmistama) ja *faingata* (raske, keeruline);
- **(g)** sufiks *-ga* muudab verbi või adjektiivi noomeniks.[2]

Komparatsioon

Keeleliselt on kompareerides rõhk pigem sellel, kellega võrreldakse, mitte keda võrreldakse. Kui tahta näiteks võrrelda ahvi ja kassi tugevust, võime eesti keeles öelda nii *ahv on tugevam kui kass* kui ka *ahv on kassist tugevam*, tuvalu keeles aga on võimalik vaid viimane variant.[4][7]

Komparatiivi ja superlatiivi väljendavad tuvalu keele rääkijad adverbidega *atu*, *ake*, *aka* (komparatiiv) ja *sili*, *tomua*, *ki* (superlatiiv), nt *e loa aka te lakau nei* (see pulk on pikem) või *te tangata tomua i te lasi* (ülisuur mees, tõesti!).[2]

Mitmesugust

Modaalsust väljendatakse eesti keele sarnaselt verbidega. Episteemilist võimalikkust väljendatakse sõnadega *võib-olla*, *ebatõenäoline*, *võimalik* jne. Eristuvat indefiniitset pronoomenit *keegi* või *midagi* ei ole, kuid sarnane sõna moodustatakse mitmest eri sõnast analoogselt inglise keele sõnaga *someone* (*some+one*).[4][7] Keeles pole verbi *olema* üksühest vastet, verbi eksisteerima vasted on *e iai* ja *e isi*.[2]

Eufoonia

Et taotleda heakõla, on keeles tarvitusel mitmed võtted:

- **(a)** kui possessiivpronoomenid *toku*, *taku*, *tou*, *tau*, *tona*, *tena* järgnevad sõnale, mis sisaldab foneemi /s/, muutub ka possessiivpronoomen: *soku*, *saku*, *sou*, *sau*, *sona*, *sena*;
- **(b)** reduplikatiivsete silpide artikuleerimist võib sellele silbile eelneva sulghääliku hääldamispausiga vältida;
- **(c)** definiitne artikkel *te* liidetakse sõnaga, kui see algab /t/-ga: *te tagate* > *ttagate* (mees);
- **(d)** verbi *o fano* (minema) koos sõnadega *atu* (ära), *ake* (üles) ja *aka* (alla) lühendatakse *fanatu*, *fanake*, *fanaka*.[2]

Numbrid

1 – *tasi*; 2 – *lua*; 3 – *tolu*; 4 – *fa*; 5 – *lima*; 6 – *ono*; 7 – *fitu*; 8 – *valu*; 9 – *iva*; 10 – *augafulu/sefulu*; 20 – *lua ngafulu*; 30 – *tolu ngafulu*; 100 – *se lau*; 125 – *se lau lua ngafulu ma lima*; 1000 – *afe*.

Järgarvud moodustuvad, kui lisada numeraalile ette definiitne artikkel *te*.

Kui nuumerus käib lauses või lausungis inimese kohta, asetseb selle ees prepositsioon *toko*, nt *te tokotolu o tangata* (kolmas inimene).[2]

Keelenäited

- **(a)** *a masi seki kai nee au* (mina ei söönud küpsiseid) – hea näide OVS-sõnajärjest. Lauses asub eitust väljendav *seki* objekti *masi* ja verbi *kai* vahel, *nee* väljendab ergatiivsust ja *au* singulari esimest isikut;
- **(b)** *a mea katoa e' togi ne te fafine tenei* (see proua (seal) maksab kõige eest);
- **(c)** *a ko ne tele aia?* (miks sa jooksid?);
- **(d)** *ne kilo ifo matou, tenei e kake aka o salasala ki a matou* (me vaatasime alla ja seal ta oli – meid otsides üles ronimas);
- **(e)** *ke tu ake!* (jätkugu tants – korrata!) – *ke* väljendab siin tingivat kõneviisi;
- **(f)** *au e fia fai ki a koe* (ma armastan sind, romantiliselt armukesele) / *au e alofa ki a koe* (ma armastan sind, platooniliselt sõbrale);
- **(g)** *a ia e supa ki* (ta on ülimalt rumal);
- **(h)** *a fea?* (mis kell? tuleviku kohta) / *ana fea?* (mis kell? mineviku kohta);
- **(i)** *tape!* (suurepärane!).[2][4][10]

Viited

1. Tuvaluan (http://www.ethnologue.com/language/tvl) *Ethnologue, 17th edition.*
2. Tuvalu language (http://www.scribd.com/doc/2993349/tuvalu-language) Donald Gilbert Kennedy, 1945, *Handbook on the Language of the Tuvalu (Ellice) Islands*, Suva.
3. Austronesian languages (http://languagelandscape.org/language/Austronesian) *Language Landscape.* (andmed kontrollitud 19.11.2013)
4. Niko Besnier, 2000, *Tuvaluan: A Polynesian Language of the Central Pacific*, London.
5. Tuvaluan language (http://www.omniglot.com/writing/tuvaluan.htm) *Omniglot.* (andmed kontrollitud 19.11.2013)
6. Wikipedia EN (https://en.wikipedia.org/wiki/Tuvaluan_language#cite_note-Jack-7) Jackson, Geoff and Jenny, 1999, *An Introduction to Tuvaluan*, Suva.
7. Tuvalu keel WALSi andmebaasis (http://wals.info/languoid/lect/wals_code_tvl) *The World Atlas of Language Structures Online.*
8. Matthew S. Dryeri tekst (http://exadmin.matita.net/uploads/pagine/1898313034_cinqueH09.pdf) Matthew S. Dryer, *The Order of Demonstrative, Numeral, Adjective and Noun: An Alternative to Cinque*, Buffalo.
9. Craig Sailori ja Anoop Mahajani uurimus (http://linguistics.utoronto.ca/nels42/abstracts/Sailor_Mahajan.pdf) Craig Sailor, Anoop Mahajan, *Toward a Derivational Typology*, California.
10. Tuvaluan phrases at Omniglot (http://www.omniglot.com/language/phrases/tuvaluan.php) *Omniglot.* (andmed kontrollitud 21.11.2013)

Pärit leheküljelt "https://et.wikipedia.org/w/index.php?title=Tuvalu_keel&oldid=5426044"

Selle lehekülje viimane muutmine: 11:14, 15. august 2019.

Tekst on kasutatav vastavalt Creative Commonsi litsentsile "Autorile viitamine + jagamine samadel tingimustel"; sellele võivad lisanduda täiendavad tingimused. Täpsemalt vaata Wikimedia kasutamistingimustest.